

ЩОДО ДЕЯКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Є. В. Ткаченко,

кандидат юридичних наук, асистент
кафедри конституційного права України,
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Анотація: Статтю присвячено дослідженню деяких аспектів інтеграції до Європейського Союзу країн Центральної та Східної Європи. Представлено моделі «європеїзації», практику реформування системи державного управління та місцевого самоврядування у цих країнах на шляху інтеграції. Розглянуто проблеми, пов'язані з обмеженням прав людини, які залишаються не вирішеними й досі.

Ключові слова: інтеграція до ЄС, моделі «європеїзації», права людини, реформування державного управління, державний суверенітет.

Аннотация: Статья посвящена исследованию некоторых аспектов интеграции в Европейский Союз стран Центральной и Восточной Европы. Представлены модели «европеизации», практика реформирования системы государственного управления и местного самоуправления в этих странах на пути интеграции. Рассмотрены проблемы, связанные с ограничением прав человека, которые остаются не решенными до сих пор.

Ключевые слова: интеграция в ЕС, модели «европеизации», права человека, реформирования государственного управления, государственный суверенитет.

Summary: Article is devoted to the study of some aspects of integration into the European Union in Central and Eastern Europe. The paper considers the model of «Europeanization» practice public administration reform and local governments in these countries towards integration. The problems associated with restriction of human rights, which remain unresolved to this day.

Key words: integration into the EU, model of «Europeanization», human rights, reform of public administration, state sovereignty.

В сучасних умовах глобалізації, світової інтеграції змінюються й підходи до розуміння природи державної влади, змінюється розуміння змісту державного суверенітету та відбувається вплив інтеграційних процесів на механізми функціонування публічної влади. Адже ці процеси істотним чином змінюють устрій кожного окремого суспільства і держави, зачіпають практично всі аспекти суспільних відносин, відображаються на політичних та правових явищах, які відбуваються безпосередньо в державі та в міжнародному середовищі.

В умовах, коли Україна визначила вступ до Європейського Союзу (далі – ЄС) як стратегічний курс, особливої актуальності набувають дослідження наслідків впливу європейсько-інтеграційних процесів на національне право та інститути публічної влади країн-членів ЄС. В цьому аспекті слушним є звернення до аналізу шляхів європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи, які як і Україна тривалий час перебували у соціалістичному таборі.

Процес вступу до ЄС супроводжується необхідністю виконання певних умов. Права людини, ліберальна демократія, верховенство закону – фундаментальні основи легітимної державності у ЄС. Ще у 1993 році у Копенгагені Європейська рада прийняла процедуру, відповідно до якої будь-яке розширення ставилося у залежність від дотримання трьох критеріїв: наявність стабільних демократичних інститутів, життєздатної ринкової економіки, здатність взяти на себе обов'язки Євросоюзу або того, що називають «досвідом Співтовариства». Так, необхідно, щоб країни-кандидати могли забезпечити: стабільність інститутів, що гарантують демократію, правовий порядок, дотримання прав людини та захист національних меншин, наявність функціонуючої ринкової економіки. Крім того, вони повинні бути здатні справлятися з конкуренцією та дією ринкових сил та мати можливість взяти на себе обов'язки, в тому числі політичні, економічні та валютні як повноправні члени Євросоюзу [1].

Вироблення цих принципів пов'язується з розширенням ЄС на Схід за рахунок вступу країн Центральної та Східної Європи та країн Балтії, які, як відомо, тривалий час належали до соціалістичного табору. Тому процес вступу

цих країн супроводжувався серйозними політичними, економічними та соціальними трансформаціями. Прагнення країн Центральної та Східної Європи вступити до ЄС давали йому підстави здійснювати безпрецедентний вплив на реструктуризацію їхніх інституцій та цілої низки публічних політик, що обумовлений великою кількістю і обов'язковістю виконання правил, пов'язаних з членством. У західній літературі ці процеси інтеграції назвали «європеїзацією». На думку Т. Ріссе, М. Ковлес та Д. Капорасо європеїзація – це поява та розвиток на загальнонаціональному рівні різних структур урядування, тобто політичних, юридичних та соціальних інституцій, що пов'язані з політичним розв'язанням питань, яке формалізує взаємодію акторів, а також як політичні системи, що спеціалізуються на створенні обов'язкових європейських правил. Р. Ладрех пише, що європеїзація – це процес переорієнтування напрямів та форм політики того рівня, на якому політична та економічна динаміка ЄС стає частиною організаційної логіки національної політики та її творення. К. Радаеллі вважає, що європеїзація – це процес конструювання, поширення та інституалізації формальних і неформальних правил, процедур, парадигм політики, стилів, «способів дії» та спільних переконань і норм, які найперше визначає та об'єднує прийняття спільних рішень для ЄС, після чого вони інкорпорується в логіку локального дискурсу, ідентичностей, політичних структур і публічних політик [2].

Ф. Шіммельфенніг та У. Зедельмаєр вказують, що процес інтеграції, впливу ЄС на країни-потенційні члени Союзу може здійснюватися через модель «зовнішніх стимулів», «соціального навчання» та «винесення уроків».

Перша модель дотримується логіки наслідків і керується зовнішніми винагородами та санкціями, які застосовує ЄС з міркувань витрат-вигод держави, що впроваджує правила. Згідно з моделлю зовнішніх стимулів ЄС формує рецепцію своїх правил як умову, котру країни Східної Європи повинні виконати, аби отримати винагороди в обмін. ЄС пропонує два види винагород для країн, що не є членами організації: сприяння та інституційні зв'язки. Найважливіша програма сприяння ЄС – програма ФАРЕ. Починаючи з 1989 року, вона передбачала технічну й фінансову допомогу для переходу на ринкову економіку і згодом була переорієнтована на підтримку підготовки членства в ЄС. Інституційні зв'язки варіюються від угод про торгівлю, співпрацю та асоціацію і до повного членства. Ці інституційні зв'язки забезпечують ширший доступ до ринку ЄС із перспективою вигод від торгівлі, інвестицій та

щораз активнішої участі в ухваленні рішень Євросоюзу.

Модель «соціального навчання» дотримується логіки придатності. На відміну від моделі зовнішніх стимулів вона робить наголос не на «матеріальних» ініціативах ЄС, а на ідентифікації з Євросоюзом і переконанні майбутніх членів у легітимності правил ЄС, що виступають у якості головних умов рецепції правил. Модель «винесення уроків» відрізняється від двох попередніх тим, що зосереджується на рецепції, ініційованій швидше самими країнами Європи, аніж певними діями ЄС. Ключовою відмінністю від моделі зовнішніх стимулів у цьому разі є те, що держави приймають правила ЄС, оскільки вважають їх ефективними засобами для вирішення невідкладних внутрішніх потреб, однак розмірковують над ініціативами, які ЄС може запропонувати для рецепції правил. Ця модель не передбачає розмежування різних логік дій. Прагнення політиків упровадити правила з-за кордону може бути або результатом тиску з боку груп інтересів і «простого» навчання політиків, або результатом змін у парадигмах політики і «комплексного» процесу навчання. В останньому випадку ключовою відмінністю від моделі соціального навчання є тільки те, що це навчання відбувається не з ініціативи Євросоюзу [3].

У своїй роботі М. Вахудова пише, що ЄС стосовно країн Центральної та Східної Європи використовував пасивні та активні важелі впливу. До пасивних вона відносить привабливість членства у ЄС, яка надає захист з боку правил ЄС, голос в ухваленні рішень ЄС, доступ до ринку ЄС, зростання інвестицій та підприємництва, приєднання до ЄС є катализатором внутрішніх реформ. До активних важелів впливу вчений відносить: асиметричну взаємозалежність, змушування та меритократію. З середини 90-х рр. ХХ ст. ці важелі стали застосовуватися до Болгарії, Румунії та Словаччини, оскільки на той час при владі цих країн знаходилися неререформовані комуністи (Болгарія), або націоналістичні популісти з коаліцією з екстремістами (Словаччина), які намагалися зосередити владу у своїх руках [4]. Наприклад, у 1995 році після прийняття парламентом Словаччини економічних законів, які ще більше посилювали роль державного регулювання: про цінні папери, про інвестиційні товариства та фонди, про ціни; закону «Про державну мову», відповідно до якого порушувалися права етнічних меншин. У цей же період представники опозиційних партій не були включені до складу парламентських комісій і були відсторонені від процесу законотворчої діяльності, а президент

республіки, який підтримав позиційні сили, знаходився в постійному конфлікті з урядом. Голова уряду В. Мечіар виражав готовність змінити політичну систему країни і перетворити Словаччину з парламентської на президентську республіку, попередньо змістивши з поста президента М. Ковача. У зв'язку з чим Європарламент попередив уряд Словаччини, що, можливо, закрис своє представництво в країні та зупинить програми допомоги та співробітництва, якщо Кабінет В. Мечіара продовжить політику, яка суперечить принципам демократії, верховенству закону і порушує права етнічних меншин [5].

Саме застосовуючи моделі та важелі впливу ЄС домагався передусім політичних змін, як-от розширення масштабів плюралізму, верховенства права, прозорості державної адміністрації, боротьби з корупцією, захисту прав етнічних меншин. Ці напрями стосувалися реформування публічної влади.

Першим кроком на шляху демократизації національних правових систем у Східноєвропейських країнах стало закріплення цих цінностей на конституційному рівні. Найважливіші зміни, які позначилися на процесах демократизації були: запровадження механізмів представницької та безпосередньої демократії як гарантії ротації політичних еліт і демократичним способом формування влад всіх рівнів, вироблення повноцінних механізмів взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування.

Одне з основних нововведень полягало в наділенні широкими установчими та контрольними повноваженнями парламентів щодо органів виконавчої влади. Так, у всіх країнах регіону існує парламентський (уряд формується парламентською більшістю, а роль президента формальна) або напівпарламентський (президент пропонує посаду глави уряду, а парламент приймає остаточне рішення) принцип формування урядів. Парламенти мають широкі можливості коригувати роботу виконавчої влади за допомогою механізму солідарної політичної відповідальності урядів, а у Польщі та Словаччині – й окремих міністрів через висловлення їм вотуму недовіри.

Наступним рівнем на шляху демократизації країн стало реформування державного управління та місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів. Законодавчі акти, що служили підґрунтям для проведення реформ публічної влади, відрізнялися переважно часом свого прийняття, ніж змістом. Попри певні відмінності, у більшості випадків закони визначали поняття державної служби та місце державних

службовців, принципи їхнього кар'єрного зросту, забезпечували їх захист від політичного тиску шляхом запровадження конкурсної основи та обмеження політичних призначень.

Головні ідеї реформи системи державного управління для країн Центральної та Східної Європи спільні й полягають у: подоланні командно-адміністративної системи через скасування механізму безпосереднього управління з боку міністерств та інших центральних органів підпорядкованими органами; реорганізації внутрішньої структури урядів та міністерств за функціональним (замість галузевого) принципом; розмежуванні політичних та адміністративних функцій в урядах та функцій вироблення політичних рішень від власне заходів щодо їх виконання; підвищенні ролі стратегічного планування і регулювальних функцій центральних органів та запровадженні механізмів координації процесу реалізації державної політики.

У Польщі запроваджена модель державного управління здійснювалася в напрямі наближення функціонування його системи до стандартів ЄС. Найважливішим кроком у цьому напрямі стало створення базового рівня територіального устрою країни – гміни – незалежної самоврядної структури. Протягом десятиріччя перетворень держава поступово передала гмінам повноваження щодо надання публічних послуг, завдяки чому ті отримали необхідний комплект владних атрибутів.

Наступним кроком структурної перебудови адміністративних органів та системи державного управління стала повітова реформа, що розпочалася з 01 січня 1999 року і спричинила перебудову системи територіального устрою держави. Завдяки цьому в Польщі відбулося укрупнення воєводств – замість 49 було створено 16. Під час їх формування враховувалися економічний потенціал регіонів, мережі комунікацій, соціальна структура та історичні традиції. Також було введено додаткову ланку в системі органів самоврядування – повіти (сформовано 308 повітів і 65 міст на правах повіту), у межах яких функціонують районні підрозділи: адміністрації (управління), комендатури поліції і державної пожежної охорони, територіальні державні санітарно-епідеміологічні інспекторати тощо [6].

Реформа державного управління у Словаччині проводилася в декілька етапів. В межах її першого етапу було проведено територіальну й адміністративну реструктуризацію державних органів влади та запроваджено універсальну дворівневу систему органів державного управління – регіональну та районну. Під час другого етапу програми

державної політики було створено регіональні представницькі органи, що стали основою для регіонального управління. У новостворених восьми самоврядних регіонах було введено виборну посаду мера, регіональні парламенти, які формували власні виконавчі органи. Запровадження цієї моделі державного управління створило передумови для децентралізації державної влади і поглиблення інтеграції з ЄС. Крім того, розширилися повноваження місцевих органів влади, до відання яких повністю було віднесено питання освіти, соціальної допомоги, охорони здоров'я, культури, транспорту, захисту навколишнього середовища, регіонального економічного розвитку [7].

У той самий час, слід наголосити на тому, що розвиток демократичних процесів супроводжувався й випадками обмеження прав людини, що безсумнівно впливало на забезпечення стабільності конституційного ладу.

Особливістю політики декомунізації в країнах Центральної та Східної Європи є процедура люстрації, яка є фактично обмеженням прав людини. Люстрація сприймалася як спосіб обмеження приходу або знаходження у владі осіб, які працювали або співробітничали з державними або іноземними спецслужбами під час існування комуністичних режимів [8].

В той же час населення східноєвропейських країн сприймали люстрацію як один з методів боротьби за владу країн. Так, ця процедура була тою дубиною, за допомогою якої одна група потенційних політичних лідерів намагалися розправитися з іншою. Наприклад, колишній голова уряду Угорщини Й. Анталл під час виборів голови Угорського демократичного форуму звинуватив своїх конкурентів на посаду І. Чурку та Й. Торгыана в тому, що вони були інформаторами спецслужб [9]. В результаті чого Й. Анталл був переобрано головою, але більшість делегатів мали більш тісні контакти з І. Чурку [10]. Обвинувачення у співробітництві зі спецслужбами у процесі політичної боротьби не оминув й колишній президент Польщі Л. Валенса [11].

У Польщі ця процедура передбачалася прийнятим у 1997 році Законом «Про виявлення роботи або служби в органах безпеки держави або співробітництво з ними особами, які здійснювали публічні функції». Однак він згодом був відмінений у зв'язку з прийняттям іншого Закону, від 18 жовтня 2006 року (зі змінами 2007 року) «Про виявлення інформації про документи органів безпеки держави у 1944-1990 рр., а також утримання цих документів». Останній закон є більш

«широким», оскільки розширив поняття «роботи або служби в органах безпеки комуністичної держави або надання їм допомоги через особливі засоби інформації», що було встановлено у його преамбулі. До речі, Конституційний трибунал визнав преамбулу цього Закону такою, що не відповідає Конституції, перш за все за використання терміна «особливі засоби інформації». Закон встановив принципи і порядок виявлення інформації про відповідні документи на основі архіву Інституту народної пам'яті, котрий оголошувався Комісією з переслідування тяжких злочинів проти польського народу.

Минулий закон 1997 року був «м'якше» і визначав 11 органів, служб і підрозділів, приналежність і співробітництво яким або, навпаки, відсутність належності або співробітництво такі особи зобов'язані декларувати. До переліку осіб, зобов'язаних до декларації, тоді були включені Президент, депутат, сенатор або особа, обрана або призначена на визначену в інших законах керівну державну посаду Президентом, Сеймом, його президією, Сенатом, обома палатами або Головою Ради міністрів, а також шеф Громадянської служби, генеральний директор у міністерстві, центральному або воєводському відомстві, рівно як судді і прокурор, а також інші посадовці. Кандидати на ці посади зобов'язані надавати декларацію. Вимога надання декларації не розповсюджувалася на осіб, які народилися після 10 травня 1972 року. В той час для перевірки достовірності декларації у Варшавському апеляційному суді було засновано відділ з питань люстрації, який мунується люстраційним судом. Закон, що діє, значно розширив перелік осіб, які підлягають люстрації. Він охопив 57 позицій, з яких 11 були визнані Конституційним трибуналом у 2007 році неконституційним. Серед них, наприклад, Закон згадує ректорів та проректорів, професорів вищих навчальних закладів, директорів шкіл, головних редакторів та інших осіб, які займають публічні посади. Проведення по люстрації відбувається в окружному суді у складі трьох суддів. За судовим рішенням особа несе покарання від 3 до 10 років позбавлення права займати відповідні посади. Конституційний трибунал вже виніс 30 постанов (wугокуw) про невідповідність положень цього Закону Конституції Польщі [12].

Але вступ до ЄС не означає відсутність проблем у країнах-членах ЄС. Так, однією з проблем правового статусу людини і громадянина в країнах Центральної та Східної Європи є прояви дискримінації прав людини за національною ознакою. Така дискримінація в

деяких європейських країнах проявляється до певних національних груп, наприклад циган¹ [13]. За даними міжнародних організацій рома займає вкрай вразливе місце у суспільній, економічній та політичній системі Центральної та Східної Європи, що знаходить свій прояв у безробітті, відсутності освіти, повсякденній злиденності тощо. Відсутність громадянства є причиною значного скорочення для них можливостей для працевлаштування. Їх часто не пускають до ресторанів, плавальних басейнів, дискотек. Подекуди вони проживають у районах, де мешкають тільки рома, що призводить їх до фактичної сегрегації. Одним з яскравих прикладів такої дискримінації є будівництво стіни у місті Усті-над-Лабем, у результаті чого циганське населення стало відрізнаним від іншого населення міста [14]. А 03 листопада 1992 року місцева влада міста Ірков (Північна Чехія) видала розпорядження, відповідно до якого скоєння дій, які створюють загрозу моралі, здоров'ю та безпеці інших осіб, на порушника накладався штраф у розмірі 100 тис. крон (3,5 тис. доларів). Поліції дозволялося негайно виселяти за відсутності постанови суду, які підозрювалися у незаконному заселенні квартири [15].

Головною проблемою суспільного життя країн Прибалтики, яка впливала та впливає на становлення та розвиток конституційного ладу, є питання правового статусу російськомовного населення. Так, після оголошення незалежності цих держав, значна доля їх населення була російськомовною. У Латвії процент російськомовного населення складав 39%, в Естонії – 29%, у Литві – 8,5 % [16]. Тому влада Латвії і Естонії торкнулася з одного боку з проблемою повернення тих позицій своєї національної мови, які вона займала у державному і суспільному житті до приєднання цих країн до СРСР, а з іншого проблемою забезпечення мовних прав російськомовного населення. Але Балтійські країни пішли шляхом вироблення унікального виду етнонаціональної політики – моделі «етнонаціонального самозахисту», яка полягає у застосуванні політичних, правових, адміністративних та соціальних механізмів, що помітно розбігаються з демократичними принципами недискримінації та рівноправного розвитку етнічних, національних та мовних меншин [17]. Відповідно до Закону Естонії «Про громадянство» 1992 року громадянство надавалося лише етнічним естонцям. Особи, які не є громадянами, могли клопотати про націоналізацію. При цьому необхідно було підтвердити факт постійного проживання на території Естонії останні 2 роки, знати 1500 основних естонських слів та принести присягу

на вірність Естонії [18], або чекати отримання громадянства після 10 років «законного» проживання в цій країні [19]. У Латвії на парламентських виборах 1992 року виборче право мали лише громадяни, які отримали громадянство до Латвії до 14 червня 1940 року, а також їх нащадки. Тобто майже 30% населення країни (російськомовна частина) не в змозі були проголосувати [20]. Яскравим прикладом дискримінаційного характеру національної політики стала мовна політика цих країн. Їх мовне законодавство продемонструвало тенденцію до встановлення обмежень щодо використання мов меншин та високі вимоги обов'язкового оволодіння державною мовою. Так, нові естонський та латвійський закони про мову, затвердженими національними парламентами в 1996 та 1999 рр., як Комісар ОБСЄ з питань національних меншин, так і експерти Ради Європи та Європейського Союзу назвали їх «проблемними» з точки зору забезпечення прав людини [21]. Проблема в тому, що, наприклад, латвійський закон «Про державну мову» містить безліч дискримінаційних положень, оскільки запроваджує регулювання вживання мов «на всіх підприємствах (компаніях), в інституціях, громадських організаціях (включно з приватними культурними та релігійними установами)...» [22]. Більше того, закон пропонує механізми регулювання обов'язкового використання державної мови, впроваджуючи моніторинг використання мов та нав'язування використання мови національним та етнічним меншинам, що є порушенням їх невід'ємного права використовувати власні мови та є елементарним порушенням прав людини.

Таким чином, практика інтеграції до ЄС країн Центральної та Східної Європи показує яким складний був процес трансформації соціалістичної системи державного та суспільного управління на управління, що здійснюється на демократичних засадах притаманне розвиненим країнам Європи. Інтеграційні процеси демонструють, що цей шлях є дуже «тернистим», потребує великих зусиль не тільки з боку влади, й з боку всього суспільства, супроводжується обмеженням державного суверенітету, адже інститути ЄС активно контролюють реформування політичної та правової системи потенційних членів об'єднання, але з результати та рівень політичного, правового, соціального та економічного життя, яких спромоглися досягнути ці країни у результаті набуття членства в ЄС, показують, що «гра варта свічок».

ПРИМІТКИ:

1. Наприклад, тривалий час значна частина циган, які проживали у Чехії, не могла отримати громадянство цієї країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Германия. Вызовы XXI века [Текст] / Под ред. В. Б. Белова – М. : «Весь Мир», 2009. – С. 203.
2. Р. Айзінг Європеїзація та інтеграція. Концепти дослідження ЄС [Текст] / Європейська інтеграція / Уклад. : М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 257-261.
3. Шіммельфенніг Ф., Енгерт С., Кнобель Х. Вступ: концепція європеїзації Центральної та Східної Європи // Шіммельфеннінг, Франк; Ульріх Зедельмаєр Європеїзація Центральної та Східної Європи [Текст]: Наук. вид. – К.: Юніверс, 2010. – С. 5-36.
4. Вахудова Анна Мілада Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму [Текст]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 84-100; 102-128.
5. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии Чехии [Текст] / Под ред. Л.Н. Шишелиной. – М. : Весь Мир, 2010. – С. 313-317.
6. Kucinski J. Konstytucyjny ustroj panstwowy Rzeczypospolitej Polskiej [Текст]. – W. : Prawnicze LexisNexis. – P. 400-403.
7. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст]: Навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.. – К. : Либідь, 2008. – С. 322-323.
8. Сиклова Й. Люстрация или чешский способ проверки благонадежности [Текст] / Й. Сиклова // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 27-32.
9. Холмс С. Конец декоммунизации [Текст] / С. Холмс // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1994. – № 3. – С. 19.
10. Новости // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1993. – № 1 (2). – С. 8.
11. Ощатынский В. Агент Валенса [Текст] / В. Ощатынский // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1992. – №1. – С. 51-53.

12. Judgement of 11th May 2007 K 2/07 Lustration [Текст] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trybunal.gov.pl/eng/summaries/wstep_gb.htm

13. Сиклова Й. Отказывая в гражданстве цыганам Чешской Республики [Текст] / Сиклова Й., Миклушанова М. // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1998. – № 1(26). – С. 26-32.

14. Андриченко Л. В. Конституционно-правовой статус национальных меньшинств в зарубежных европейских государствах [Текст] // Конституционное право государств Европы : учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак.; [отв. ред. Д. А. Ковачев]. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – С. 79-96.

15. Новости [Текст] // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1993. – № 2 (3). – С. 22-23.

16. Обзор конституционных новостей [Текст] // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1998. №3(24). – С. 100-101.

17. Вітман К.М. Формування демократичної політичної мультикультурної нації в Естонії [Текст]/ К.М. Вітман // Держава і право. 2006. – Вип. 33. – С. 591-598.

18. Новости [Текст] // Конституционное Право: Восточноевропейское обозрение. – 1993. – №1 (2) – С. 15.

19. Лайтин Д. Русскоговорящая национальность в Эстонии: псевдоконституционные выборы [Текст] / Д. Лайтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 1993. – №4. – С. 44;

20. Обзор конституционных новостей [Текст] // Конституционное Право: Восточноевропейское обозрение. – 1993. – №2. – С. 13.

21. Вітман К.М. Моделі етнонаціональної політики в країнах Балтійського регіону [Текст] / К.М. Вітман // Держава і право. – 2006. – Вип.31.

22. Документ «О положении национальных меньшинств в Латвии» [Текст] / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zatulin.ru/institute/sbornik/010\05.shtml>